

De democratische paradox van de RKSP. De 'leer van de uiterste noodzaak' als uiting van de groeiende eensgezindheid tussen katholieken en sociaal-democraten in het interbellum*

MARCEL HOOGENBOOM

1 *Nolens en de 'leer van de uiterste noodzaak'*

In het najaar van 1925 kwam een einde aan de confessionele coalitie van ARP, CHU en de katholieke partij, die de Nederlandse politiek sinds het einde van de Eerste Wereldoorlog had gedomineerd. Het einde van de coalitie was ingeluid door de steun van de CHU aan een motie van de oppositie, waarin de regering werd opgeroepen tot opheffing van het Nederlandse gezantschap bij de paus.¹ Als reactie op dit 'verraad' van de christelijk-historischen stapte de katholieke partij (hier verder aangeduid als Rooms-Katholieke Staatspartij of RKSP, hoewel de partij pas in 1926 officieel zo zou gaan heten) uit het kabinet en blokkeerde vervolgens alle pogingen om de breuk tussen de drie confessionele partijen te herstellen. Daarmee leek de weg vrij te komen voor de vorming van een zogenoemde 'democratische coalitie' van de RKSP met de sociaal-democraten van de SDAP en de sociaal-liberalen van de VDB. Toen VDB-leider H. P. Marchant eind 1925 een poging tot de vorming van een democratische coalitie ondernam toonde de SDAP zich direct bereid toe te treden, maar wees de RKSP een dergelijke coalitie resoluut van de hand. Van samenwerking met de SDAP kon volgens de katholieke leider W. H. Nolens slechts bij 'uiterste noodzaak' sprake zijn, omdat de 'diepere beginselen' van de SDAP in strijd waren met die van zijn eigen partij.² In de daaropvolgende vijftien jaar zouden Nolens en zijn opvolgers dit standpunt telkens herhalen en daarmee de vorming van een coalitie tussen RKSP en SDAP blokkeren.

Nolens' 'leer van de uiterste noodzaak' is in de afgelopen decennia het onderwerp geweest van speculaties en theorieën. In de literatuur kunnen grofweg twee interpretaties van de leer worden aangetroffen. Volgens de eerste interpretatie wees de RKSP samenwerking met de SDAP inderdaad van de hand vanwege de strijdigheid van de katholieke en sociaal-democratische beginselen. Volgens de tweede interpretatie was deze weigering van de RKSP een uiting van de angst voor het uiteenvallen van de katholieke partij c. q. gemeenschap als gevolg van de grote interne verdeeldheid. In dit artikel zal ik proberen aannemelijk te maken dat de eerste interpretatie niet, en

* Mijn dank gaat uit naar D. B. D. Bannink, J. Th. J. van den Berg en A. H. M. Kerkhoff voor suggesties en commentaar bij eerdere versies van deze bijdrage.

1 P. J. Oud, *Het jongste verleden. Parlementaire geschiedenis van Nederland 1918-1940* (Assen, 1950) III, 62-66.

2 Onder andere in een brief aan Marchant, waarin Nolens namens zijn fractie de vorming van een democratische coalitie van SDAP, VDB en RKSP afwees. G. Puchinger, *Colijn en het einde van de coalitie. De geschiedenis van de kabinetsformaties* (Kampen, 1969-1993) II, 454. Oud, *Jongste verleden*, III, 68.

de tweede interpretatie slechts ten dele houdbaar is. Ik zal betogen dat Nolens' leer van de uiterste noodzaak niet zozeer duidde op katholieke verdeeldheid of op een botsing van katholieke en sociaal-democratische beginselen, maar juist op een groeiende katholieke eenheid en op een toenemende eensgezindheid tussen de RKSP en de SDAP. Voor de katholieke leiding was een rooms-rode coalitie echter onbespreekbaar, omdat met de vorming daarvan expliciet zou worden toegegeven dat de katholieke en sociaal-democratische beginselen verenigbaar waren.

2 *De uiterste noodzaak: een botsing van beginselen?*

De afwijzing door de RKSP van een coalitie met de SDAP kwam in 1925 niet uit de lucht vallen. Zij vormde het eindpunt van een discussie over de wenselijkheid van een 'room-rode coalitie' (of 'rooms-rood-rose coalitie' waarbij 'rose' verwees naar de VDB), die sinds het einde van de jaren tien in de katholieke gemeenschap werd gevoerd. In een poging de weg naar een dergelijke coalitie af te sluiten schreven de katholieke bisschoppen, mede op aandringen van enkele conservatieve katholieke politici, in 1921 een open brief aan het Bondsbestuur (het hoogste orgaan in de katholieke partij, hier verder aangeduid als 'partijbestuur'), waarin zij de wens uitspraken dat de confessionele coalitie zou worden gecontinueerd en een kabinet met de sociaal-democraten zou worden uitgesloten.³ Een jaar later aanvaardde de Algemene Vergadering van de partij op voorspraak van het partijbestuur een motie, die als de 'anti-socialistenmotie' de geschiedenis in zou gaan. De motie luidde:

De Algemeene Bond van r. k. rijkskieskring organisaties in Nederland:
overwegende, dat de samenwerking van katholieken en sociaal-democraten in het parlement tot een onderwerp van bespreking is geworden in en buiten de Kamer en daartoe bij het algemeen begrotingsdebat van socialistische zijde min of meer een directe of indirecte uitnodiging is gedaan;
overwegende, dat in deze omstandigheden, nu slechts twee regeeringskrachtige coalities mogelijk schijnen, beslist noodig is aan de kiezers en aan de partijen volledige klaarheid te verschaffen;
overwegende, dat ook bijaldien onverhoopt de vorming van een rechtsch [confessioneel, MH] kabinet om welke redenen dan ook, in het volgende vierjarig tijdperk tot de onmogelijkheden mocht behooren, eene samenwerking uitsluitend van katholieken en sociaal-democraten op den grondslag van een coalitie of regeerprogram onder geen voorwaarde of beding in overweging kan worden genomen.⁴

³ J. van Meeuwen, *Lijden aan eenheid. Katholieke arbeiders op zoek naar hun politieke recht (1897-1929)* (Hilversum, 1998) 178-179. Het betrof hier conservatieve katholieken rond partijvoorzitter A. I. M. J. baron van Wijnbergen. In de daaropvolgende jaren zouden zij verschillende malen proberen opnieuw de leiding van de Nederlandse kerkprovincie in handen te krijgen en zelfs het Vaticaan bij de coalitiepolitiek van de RKSP te betrekken. Puchinger, *Colijn en het einde van de coalitie*, I en II, *passim*.

⁴ De motie kwam vooral tot stand op voorspraak van Van Wijnbergen, de voorzitter van het partijbestuur en een van de leiders van de katholieke conservatieven, die ook de ontwerptekst van de motie had opgesteld. Notulenboek van het Bondsbestuur, d. d. 12 mei 1922, KDC, Archief-RKSP, inv. nr. 10. Bij de bespreking

In zijn slotrede tot dezelfde Algemene Vergadering ging Nolens dieper op de motie in en lichtte hij toe onder welke voorwaarden naar zijn opvatting van ‘een samengaan’ met de sociaal-democraten sprake kon zijn. Nolens formuleerde drie voorwaarden:

- 1°. dat de samenwerking niet gezocht moet worden, maar door den uitersten nood worde opgedrongen;
- 2°. dat niet alleen de katholieke partij, maar ook andere partijen daartoe overgaan; ...
- 3°. dat de gehele katholieke Kamerclub van de noodzakelijkheid overtuigd zij.⁵

In de daaropvolgende jaren kwam Nolens in de Tweede Kamer een aantal malen op het onderwerp terug. Hoewel hij bij deze gelegenheden keer op keer wees op de strijdigheid van de katholieke en sociaal-democratische beginselen, leek hij hierbij enigszins afstand te nemen van de resolute uitsluiting die uit de anti-socialistenmotie van 1922 sprak (hierover later meer).⁶ Tijdens de formatie-Marchant in 1925 leken Nolens en zijn partij de knoop echter definitief te hebben doorgemaakt: alleen in uiterste noodzaak zouden de katholieken deelnemen aan een coalitie met de SDAP. Na Nolens' dood in 1931 zouden zijn opvolgers als fractievoorzitter — P. J. M. Aalberse (1931-1936), C. M. J. F. Goseling (1936-1937), J. R. H. van Schaik (1937) en L. N. Deckers (1937-1940) — aan dit standpunt vasthouden, telkens met verwijzing naar de strijdigheid van de beginselen van RKSP en SDAP.⁷

Volgens de politicoloog H. Daudt is er geen reden om aan de argumentatie van de katholieke leiding achter haar afwijzing van een rooms-rode coalitie te twijfelen. De ideologieën van de sociaal-democraten en de katholieken *waren* strijdig, aldus Daudt, en dit was voor de katholieken reden genoeg om tot diep in de twintigste eeuw niet met de SDAP (en na de Tweede Wereldoorlog de Partij van de Arbeid) te willen samenwerken:

van de motie op de Algemene Vergadering werd er door sommige partijleden op gewezen dat acceptatie van de motie de onderhandelingsruimte van de RKSP in coalitiebesprekingen ernstig zou beperken. Dit was voor het Tweede Kamerlid D. A. P. N. Koolen reden voor te stellen het woordje ‘uitsluitend’, dat niet in de ontwerp-motie stond, in te voegen. De motie, inclusief Koolens amendement, werd met algemene stemmen aangenomen. Notulen Algemeene Vergadering van den Algemeenen Bond van r. k. rijkskieskring-organisaties d. d. 13 mei 1922. KDC, Archief-RKSP, inv. nr. 3. Zie ook het verslag van de Algemene Vergadering in *de Volkskrant*, 15 mei 1922.

⁵ De hier weergegeven opsomming is een meer systematische weergave die Nolens zelf tijdens de Beraadslaging naar aanleiding van de Regeringsverklaring van het kabinet-De Geer-I (d. d. 17 maart 1926) gaf van zijn toespraak op 13 mei 1922. *Handelingen der Staten-Generaal*, 1925-1926, II, 377-378. Nolens' weergave verschilt enigszins van het verslag van zijn toespraak in *de Volkskrant* (15 mei 1922), waarin hij volgens de krant de gehele partij zeggenschap (zie punt 3) toekende. Om onduidelijkheid te voorkomen geef ik hier Nolens' eigen interpretatie weer; voor het betoog in de tekst maakt dit geen verschil.

⁶ Bij de Algemene Beschouwingen van 1924, in het Voorlopig Verslag bij de Staatsbegroting voor 1926, bij de behandeling van de regeringsverklaring van het kabinet-De Geer-I in 1926 en bij de Algemene Beschouwingen van 1929. Respectievelijk *Handelingen*, 1924-1925, II, 562-567 (19 november 1924); *Bijlagen*, 1925-1926, Bijlage A, ‘Staatsbegroting voor het dienstjaar 1926’, 2.I.3 (vastgesteld op 19 oktober 1925); *Handelingen*, 1925-1926, II, 374-381, met name 377-378 (17 maart 1926); *Ibidem*, 1929-1930, II, 286-293, met name 287 (7 november 1929).

⁷ F. J. F. M. Duynstee, ‘De katholieke Tweede-Kamer-fractie na 1918 uit haar notulen’, in: *Opstellen over recht en rechtsgeschiedenis aangeboden aan prof. mr. B. H. D. Hermesdorf* (Deventer, 1965) 99-134.

Het lijkt niet te gewaagd te veronderstellen dat Nolens ... heeft verwoord wat elke niet-linkse politicus vond en nog steeds vindt: 'alleen bij uiterste noodzaak' samenwerken met links. Eigenlijk is het ook volstrekt vanzelfsprekend: waarom zouden groeperingen die in beginsel de bestaande samenleving aanvaardbaar vinden en die steunen op een royale meerderheid van stemmen en zetels, op regeringsniveau gaan samenwerken met groeperingen die zelf zeggen ingrijpende veranderingen in de maatschappij voor te staan door middel van overheidsop treden?⁸

Daudts theorie is in het verleden door verschillende auteurs bekritiseerd. Volgens de critici laat vooral de naoorlogse parlementaire geschiedenis zien dat de katholieken helemaal niet zo afkerig waren van samenwerking met sociaal-democraten en ook in tijden waarin van een uiterste noodzaak geen sprake was bewust de samenwerking met de sociaal-democraten zochten.⁹ Wat meestal onbesproken blijft, is dat ook de toepasbaarheid van Daudts theorie op de periode vóór de Tweede Wereldoorlog, toen de katholieken inderdaad weigerden met de SDAP samen te werken, beperkt is.¹⁰ Er zijn verschillende redenen om te veronderstellen dat in deze periode niet de strijdigheid van beginselen, maar andere overwegingen aan de afwijzing van een rooms-rode coalitie ten grondslag lagen.

De eerste reden is dat de RKSP samenwerking in een kabinet met de SDAP 'buiten uiterste noodzaak' *niet* geheel uitsloot, althans niet in de praktijk. Op tenminste twee momenten in het interbellum stemde de leiding van de RKSP in principe in met de toetreding tot een kabinet, waarin ook een of meer ministers van sociaal-democratische huize zouden worden opgenomen.

De eerste keer was na de val van het kabinet-Colijn-I in het najaar van 1925 over de gezantschapswestie, toen koningin Wilhelmina tot twee maal toe een VDB-kopstuk tot formateur benoemde. Na de mislukte poging van VDB-fractieleider Marchant om een parlementair kabinet van VDB, SDAP en de RKSP te formeren, vroeg de koningin het oud-VDB-Tweede-Kamerlid J. Limburg te proberen een extraparlamentair kabinet te vormen, bij voorkeur uit dezelfde democratische partijen. Deze poging leek kansrijk toen Nolens een dergelijk kabinet niet zonder meer van de hand wees. In een gesprek tussen Limburg en oud-premier Ch. J. M. Ruys de Beerenbrouck, die onofficieel als onderhandelaar namens de katholieken optrad, stemde ook Ruys in met de toetreding van een sociaal-democraat tot het te vormen kabinet. Uiteindelijk stuurde Limburg

⁸ H. Daudt, 'De ontwikkeling van de politieke machtsverhoudingen in Nederland sinds 1945' (1980), afgedrukt in: *idem, Echte politicologie. Opstellen over politicologie, democratie en de Nederlandse politiek* (Amsterdam, 1995) 395-414, zie voor het citaat 404.

⁹ J. Th. J. van den Berg, 'Democratische hervormingen, politieke machtsverhoudingen en coalitievorming in Nederland', *Acta politica*, XXI (1986) 265-290, met name 278-284. J. C. H. Blom, W. ten Have, 'De sociaal-democratie tussen doorbraak en coalitie: een klassiek dilemma', *Socialisme en democratie*, XLII (1986) 3-8. J. Bosmans, 'Kanttekeningen bij de politieke en parlementaire ontwikkeling in Nederland 1952-1958', *Bijdragen en mededelingen betreffende de geschiedenis der Nederlanden*, CI (1986) 21-37. A. Visser, *Alleen bij uiterste noodzaak? De rooms-rode samenwerking en het einde van de brede basis 1948-1958* (Amsterdam, 1986) met name 9-20 en 285-288. R. Koole, 'Uiterste noodzaak en partijpolitieke eenwording. Over het belang van interne partijverhoudingen bij coalitievorming', *Jaarboek van het Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen 1986* (Groningen, 1987) 99-117.

¹⁰ Van den Berg en Koole vormen op dit punt een uitzondering.

aan op de vorming van een brede coalitie van confessionelen, liberalen en sociaal-democraten, maar ook deze poging mislukte, omdat de beoogde ministers het op de constituerende vergadering toch niet eens konden worden over een gezamenlijk standpunt ten aanzien van de gezantschapskwestie. Enkele dagen daarvoor had de beoogde SDAP-kandidaat voor een ministerszetel, de Amsterdamse wethouder F. M. Wibaut (hij werd genoemd als kandidaat voor Financiën) het aanbod van Limburg reeds afgeslagen, omdat hij het regeringsprogramma niet ver genoeg vond gaan.¹¹

De tweede keer dat de RKSP-leiding akkoord ging met de toetreding tot een kabinet met de SDAP was in het voorjaar van 1935, toen de katholieke Tweede Kamerfractie worstelde met het ontwerp-Bezuinigingswet, waarin het kabinet-Colijn-II (1933-1935) drastische bezuinigingen op onder meer het onderwijs en de sociale zekerheid voorstelde. Vrijwel de gehele fractie was voor afwijzing van het ontwerp en een tijdelijke breuk met Colijn; sommige fractieleden waren zelfs bereid een definitieve breuk te aanvaarden, ook wanneer dit samenwerking met de SDAP zou impliceren. Fractievoorzitter Aalberse wees een parlementaire coalitie met de SDAP echter van de hand, maar was wel bereid samenwerking met enkele gematigde sociaal-democraten in een extraparlamenteair kabinet te onderzoeken. Zoals we later nog zullen zien kwam een kabinet van katholieken en sociaal-democraten er ook dit keer echter niet.¹²

De katholieke partijleiding was in de praktijk derhalve wel degelijk bereid buiten uiterste noodzaak toe te treden tot een kabinet waarin ook sociaal-democratische ministers waren opgenomen. Een belangrijke voorwaarde was echter dat het hierbij zou gaan om een extraparlamenteair kabinet, dat wil zeggen: een kabinet waartoe wel ministers van katholieke en sociaal-democratische huize zouden toetreden, maar waaraan de Tweede-Kamerfracties van de RKSP en de SDAP zich niet formeel zouden binden. Een zelfde voorwaarde gold overigens voor de conservatief-liberale Vrijheidsbond. Met ministers van deze partij zouden de katholieken in de jaren twintig en dertig ook daadwerkelijk in enkele extraparlamenteaire kabinetten samenwerken.¹³

Blijft de vraag waarom de RKSP wel met de SDAP wilde samenwerken in een extraparlamenteair, maar niet in een parlementair kabinet, en wat de beginselen van beide partijen hiermee van doen hadden? Op deze vraag zijn naar mijn opvatting slechts twee aannemelijke antwoorden te geven. Het eerste antwoord is dat van samen-

¹¹ Puchinger, *Colijn en het einde van de coalitie*, II, 574-575. Van Meeuwen, *Lijden aan eenheid*, 272. Tijdens de formatie-Limburg weigerde Nolens direct met Limburg te spreken, omdat dit staatsrechtelijk gezien ongepast zou zijn; aan een eventueel extraparlamenteair kabinet zou de katholieke Tweede Kamerfractie immers op geen enkele wijze zijn gebonden. Om die reden verliep het contact via oud-premier Ruys de Beerenbrouck. Puchinger, *Colijn en het einde van de coalitie*, II, 590.

¹² Puchinger, *Colijn en het einde van de coalitie*, III, 278-282. Voor de Bezuinigingswet en de behandeling daarvan in het parlement: E. B. F. F. Wittert van Hoogland, *De parlementaire geschiedenis der sociale verzekering 1890-1940* (Haarlem, 1940) II, 184-232.

¹³ Al in 1922 besloot het RKSP-partijbestuur bij de interne bespreking van de anti-socialistenmotie dat deze motie *mutatis mutandis* ook van toepassing was op de Vrijheidsbond. Notulenboek van het Bondsbestuur, d.d. 12 mei 1922, KDC, Archief-RKSP, inv. nr. 10. Pikant detail is wellicht dat het partijbestuur dit op aandringen van de arbeidersvoorman en partijbestuurslid H. C. Silvius besloot, maar dat blijkens de notulen (Notulen Algemene Vergadering van den Algemeenen Bond van r. k. rijkskieskring-organisaties d.d. 13 mei 1922, KDC, Archief-RKSP, inv. nr. 3) en het verslag in *de Volkskrant* (15 mei 1922) over deze toevoeging op de Algemene Vergadering niet werd gesproken. Het is dan ook maar de vraag of deze

werking met de SDAP in een parlementair kabinet een signaal zou kunnen uitgaan, dat naar de opvatting van de katholieke partijleiding onwenselijk was. Op deze eerste mogelijkheid kom ik in paragraaf 5 nog uitgebreid terug.

Het tweede mogelijke antwoord is dat het verschil in beginselen tussen de RKSP en de SDAP volgens de katholieke partijleiding een levensvatbare coalitie in de weg zou staan. Ook op deze laatste interpretatie van de leer van de uiterste noodzaak valt het nodige af te dingen. Allereerst is het niet erg aannemelijk dat de RKSP-leiding het nodig achtte herhaaldelijk en expliciet uit te spreken dat coalitiebesprekingen met de SDAP gedoemd waren te mislukken. Indien dit het geval was zou het immers in de praktijk wel blijken. In de periode 1925-1935 weigerde de RKSP echter keer op keer de haalbaarheid van een democratische coalitie te onderzoeken en men deed dat met een beroep op het verschil in beginselen.¹⁴ Maar stonden die beginselen werkelijk een vruchtbare samenwerking tussen beide partijen in een coalitiekabinet in de weg?

Het is waar, zoals Nolens (en Daudt) beweerde, dat de 'diepere beginselen' van de katholieken in de jaren twintig nog altijd aanmerkelijk van die van de sociaal-democraten verschilden: terwijl de katholieken zich officieel beriepen op een religieuze leer van verzoening van klassen, hadden de sociaal-democraten hun marxistische verleden nog niet geheel afgelegd. Hieraan moet echter direct worden toegevoegd dat de betekenis van de verschillen in ideologische oriëntatie in de dagelijkse politieke praktijk tamelijk klein was. In het parlement waren de belangrijkste principiële meningsverschillen, die een coalitie tussen de RKSP en de SDAP vóór 1918 waarschijnlijk nog onhaalbaar hadden gemaakt, reeds opgelost of afgedaan. Dit gold bijvoorbeeld voor kwesties als de zondagsrust (wettelijk verplicht in 1905), de zedelijkheidswetgeving (geregeld in 1911) en de financiering van het bijzonder onderwijs (opgenomen in de grondwet in 1918). Bij het merendeel van deze oplossingen hadden de sociaal-democraten zich inmiddels neergelegd, sterker: een belangrijk deel van de oplossingen werd door veel sociaal-democraten zelfs principieel gesteund.¹⁵

toevoeging, en dus de uitsluiting van de Vrijheidsbond als coalitiepartner, in de RKSP en daarbuiten bekend was. Drie jaar later stemde de partijleiding echter toch in met de toetreding van één, later twee RKSP-ministers tot het extraparlamentaire kabinet-De Geer-I (1926-1929), waarin ook enkele ministers zitting hadden, die lid waren van de Vrijheidsbond. Tijdens de formatie van 1933 herhaalde fractieleider Aalberse expliciet het standpunt dat zijn partij 'buiten uiterste noodzaak' niet met de SDAP én de Vrijheidsbond in een coalitie wilde samenwerken, waarbij hij opnieuw de 'beginselen' van beide partijen als het grote obstakel noemde. Het uiteindelijke resultaat van de formatie was desondanks het extraparlamentaire kabinet-Colijn-II, waarin ministers afkomstig uit de RKSP én de Vrijheidsbond waren opgenomen. Aalberse, eerst in een advies aan koningin Wilhelmina en later in een brief aan Colijn: Puchinger, *Colijn en het einde van de coalitie*, III, respectievelijk 94 en 197.

¹⁴ Een uitzondering vormde, althans zo lijkt het, de mislukte formatie-Aalberse in 1935. Om te onderzoeken welke coalitie mogelijk was belegde Aalberse een gesprek met de leiders van de grote fracties in de Tweede Kamer, waarbij ook SDAP-fractieleider Albarda aanwezig was. Tijdens deze bijeenkomst kwam ook een aantal inhoudelijke kwesties aan de orde. Volgens Aalberse stelde Albarda zich zeer coöperatief op en was hij bereid alle door Aalberse gewenste concessies te doen. Puchinger, *Colijn en het einde van de coalitie*, III, 332. Zie ook Duynstee, 'Katholieke Tweede-Kamerfractie', 129 noot 3.

¹⁵ Zo had de SDAP zich al in 1902 in de zogenoemde 'Groninger-motie' voor de financiële gelijkstelling van het openbaar en het bijzonder onderwijs uitgesproken. P. Korver, 'De Groninger Schoolmotie van de SDAP', *Het achtste jaarboek van het democratisch socialisme* (Amsterdam, 1987) 15-54. Ook op het

Daarbij vormden enkele resterende kwesties van levensbeschouwelijke aard nauwelijks een obstakel voor samenwerking, ofwel omdat de kwesties niet belangrijk genoeg waren, ofwel omdat de kwesties niet aan de orde waren, ofwel omdat de sociaaldemocraten bereid waren rekening te houden met katholieke gevoeligheden en wensen. Zo lieten SDAP-kopstukken bijvoorbeeld al begin jaren twintig doorschemeren een initiatief tot opheffing van het processieverbod, een vurige wens van de katholieken waar echter coalitiegenoten CHU en ARP fel op tegen waren, eventueel te zullen steunen. En in dezelfde periode stemde de SDAP consequent tegen moties waarin de opheffing van het Nederlandse gezantschap bij de paus werd bepleit, hoewel de sociaaldemocraten aan dit gezantschap zelf weinig waarde hechtten. Alleen in 1925 maakte de SDAP een uitzondering en steunde de partij een motie tot opheffing van het gezantschap, met als doel het kabinet-Colijn-I ten val te brengen.¹⁶

Deze gematigde en toegeeflijke opstelling van de SDAP stond in schril contrast met de houding van de coalitiegenoten, de ARP en vooral de CHU. Als er in de jaren twintig in de Nederlandse politiek al sprake was van een botsing van beginselen, dan was dat niet zozeer tussen de RKSP en de SDAP, maar tussen de RKSP en de CHU. Deze botsing werd door de CHU vaak bewust uitvergroot. Mede onder invloed van de concurrentie van de uitgesproken antipapistische Staatkundig Gereformeerde Partij (SGP) ging de CHU in de jaren twintig bij tal van onderwerpen de confrontatie aan met de RKSP, waarbij katholieke gevoeligheden niet werden ontzien. Zo blokkeerde de CHU bijvoorbeeld de opheffing van het processieverbod, frustreerde zij lange tijd de ontwikkeling van het katholieke hoger onderwijs en van de katholieke missie in de koloniën, en gaf zij haar steun aan de motie-Kersten tot opheffing van het gezantschap bij de paus, die in 1925 tot de val van het kabinet-Colijn-I leidde. In 1930 steunde de CHU zelfs een SGP-motie waarin werd opgeroepen een korting toe te passen op de salarissen van religieuzen-onderwijzers.¹⁷

Maar ook in kwesties, die minder direct aan religieuze principes raakten, werd de verwijdering tussen enerzijds de RKSP en anderzijds de coalitiegenoten ARP en CHU in de jaren twintig steeds groter. Dit gold vooral onderwerpen als het economische beleid, de arbeidsverhoudingen, de handelspolitiek en de sociale zekerheid. Op al deze terreinen slaagden de confessionele partijen er in de jaren twintig niet of nauwelijks in onderling tot overeenstemming en dus tot wetgeving te komen — en dat terwijl overeenstemming tussen de RKSP en de SDAP op deze terreinen in deze periode binnen handbereik lag.

Deze toenadering tussen RKSP en SDAP was mede het gevolg van een proces van matiging en heroriëntatie, dat de SDAP in de jaren daarvoor had doorgemaakt (een andere oorzaak, de doorbraak van de katholieke democraten, komt in paragraaf 4 aan de orde). Dit proces was begonnen in 1913, toen de partij bij de Tweede Kamerver-

terrein van de zedelijkheid en sekseverhoudingen namen veel SDAP-ers een tamelijk conservatief standpunt in. Zie bijvoorbeeld J. Bussemaker, 'Welvaart, welzijn en sekse. Grondslagen van de verzorgingsstaat', *Tijdschrift voor vrouwenstudies*, XIII (1992) ii, 218-234.

¹⁶ Zie bijvoorbeeld J. H. Schaper, *De strijd van '22. Verkiezingsgids van de Sociaaldemocratische Arbeiderspartij in Nederland* (Amsterdam, 1922) 405-408. Oud, *Jongste verleden*, III, 63.

¹⁷ Duynstee, 'Katholieke Tweede-Kamerfractie', met name 119-121.

kiezingen haar definitieve doorbraak had beleefd en in een klap was uitgegroeid tot de derde partij in de Tweede Kamer. De positie van de SDAP was nog eens versterkt door het resultaat van de andere politieke partijen bij de verkiezingen van 1913: noch de confessionele noch de liberale partijen hadden een absolute meerderheid behaald, zodat de vorming van een vrijzinnig, niet-confessioneel meerderheidskabinet zonder de medewerking van de sociaal-democraten onmogelijk was. Toen de liberale partijen de SDAP bij de formatie verzochten enkele ministers aan een coalitiekabinet te leveren, wees de leiding van de partij dit aanbod na enig aarzelen echter van de hand. Deelname aan de regering werd voor de ontwikkeling van de jonge sociaal-democratische beweging nog te riskant geacht.¹⁸ Het verzoek tot deelname aan de regering was voor de sociaal-democraten niettemin van grote betekenis geweest. Het toonde dat de SDAP door de grote partijen voor vol werd aangezien en bovendien voldoende werd vertrouwd om bij het bestuur van het land te worden betrokken.

Dit vertrouwen werd door de sociaal-democraten in de daaropvolgende jaren niet beschaamd. Toen in de zomer van 1914 de Eerste Wereldoorlog uitbrak zegden de SDAP en de sociaal-democratische vakcentrale NVV de regering direct hun volledige medewerking toe. In de Tweede Kamer verleende de SDAP loyaal haar steun aan de vele noodmaatregelen en buiten het parlement nam het NVV ten opzichte van de werkgevers een verzoenende houding aan. Als beloning werden de sociaal-democraten opgenomen in verschillende commissies en comités, die zich bezighielden met de bestrijding van de gevolgen van de oorlog.¹⁹

Hoe snel het proces van matiging in de SDAP verliep, bleek paradoxaal genoeg in de roerige novembermaand van 1918, toen partijleider P. J. Troelstra zijn beruchte poging tot revolutie ondernam.²⁰ Zoals bekend liep deze poging uit op een debacle, maar de oorzaak daarvan lag niet alleen in het verzet van de andere partijen in het parlement of in de massale demonstraties die de niet-sociaal-democratische vakbonden vóór koningin en vaderland en tégen Troelstra organiseerden. Ook in de SDAP zelf werd Troelstra direct na zijn aankondiging van een revolutie door een groot deel van de partijtop gemaand op zijn schreden terug te keren en werden diverse pogingen ondernomen de juist verworven *Salonfähigkeit* van de partij te redden. Voor Troelstra betekende de mislukte revolutie het einde van zijn politieke carrière, al bleef hij formeel tot aan zijn dood in 1930 de leider van de SDAP. Intern kwam het leiderschap van de partij na 1918 in handen te liggen van pragmatici als F. M. Wibaut, W. H. Vliegen, J. van den Tempel en J. W. Albarda. Zij trokken de gematigde koers die de partij in 1913 had ingezet verder door.²¹

¹⁸ P. J. Oud, *Honderd jaren. Een eeuw staatkundige vormgeving in Nederland 1840-1940*, bewerkt en voor de periode na 1940 aangevuld door J. Bosmans (Assen, 1987) 209-211.

¹⁹ *Ibidem*, 208-223. P. de Rooy, *Werklozenzorg en werkloosheidsbestrijding 1917-1940. Landelijk en Amsterdams beleid* (Amsterdam, 1979) 25.

²⁰ Zie voor een uitgebreide beschrijving van de gebeurtenissen in de laatste maanden van 1918: H. J. Scheffer, *November 1918. Journaal van een revolutie die niet doorging* (Amsterdam, 1968). Zie ook: Oud, *Jongste verleden*, I, 83-93.

²¹ Albarda volgde Troelstra in 1925 op als leider van de SDAP-fractie in de Tweede Kamer. *Ibidem*, III, 33-34. Voor de verschuiving in het leiderschap: P. J. Knechtmans, *Socialisme en democratie. De SDAP tussen klasse en natie (1929-1939)* (Amsterdam, 1989) 13-31.

Het resultaat van deze ontwikkeling werd al snel zichtbaar in de Hooge Raad van Arbeid (de voorloper van de SER), waarin de vertegenwoordigers van de partij onder leiding van de Amsterdamse wethouder Wibaut zich vanaf het begin van de jaren twintig bijzonder coöperatief opstelden. Maar ook in het parlement toonden de sociaal-democraten zich meer en meer bereid te streven naar pragmatische oplossingen en samenwerking met andere partijen. Deze verdere matiging ging gepaard met een ideologische heroriëntatie: vanaf de vroege jaren twintig nam de partij in toenemende mate afstand van de marxistische uitgangspunten en trachtte zij een pragmatische invulling te geven aan het streven naar beheersing van de kapitalistische economie.²²

Het gevolg van deze ontwikkeling was dat de partij in tal van kwesties steeds dichterbij de RKSP kwam te staan, vooral op sociaal-economisch terrein. Zo stonden beide partijen in deze periode een tamelijk vergaande regulering van de arbeidsverhoudingen voor, onder meer via de introductie van allerlei overlegorganen en enigerlei vorm van medezeggenschap van de arbeiders (-organisaties) in de bedrijven.²³ Ook waren beide partijen het vrijwel eens over een verdere uitbouw van de sociale zekerheid met een aantal nieuwe wetten, en de uitbreiding van de reikwijdte van bestaande sociale verzekeringen naar nog niet verzekerde sectoren zoals de landbouw. Zelfs over de wijze van uitvoering van nieuwe en reeds bestaande sociale regelingen — in deze periode het voornaamste struikelblok bij de uitbreiding van de sociale zekerheid — waren de standpunten van beide partijen bijna identiek.²⁴ En tenslotte ontstonden in deze periode in beide partijen de eerste ontwerpen van een alternatief voor de bestaande liberaal-economische politiek van vrijhandel, staatsonthouding en particulier initiatief. Cruciaal in deze plannen waren de keuze voor een actieve stimulering van de industrie door de overheid, zonodig met behulp van protectionistische maatregelen (hierover later meer).²⁵

Maar ook op tal van andere belangrijke beleidsterreinen liepen de standpunten van beide partijen steeds meer parallel, hetgeen zich in de loop van de jaren twintig concreet vertaalde in een gezamenlijke steun voor tal van voorstellen en moties (zie Tabel 1). Hoezeer de standpunten van beide partijen elkaar halverwege de jaren twintig waren genaderd zal in paragraaf 5 nog blijken, wanneer ik dieper zal ingaan op de weigering van de RKSP om haar medewerking te verlenen aan de formatie van Marchant.

²² *Ibidem*, 13-31. M. Hoogenboom, *Standenstrijd en zekerheid. Een geschiedenis van oude orde en sociale zorg in Nederland* (Amsterdam, 2004) 191-217. Zie onder andere Oud, *Jongste verleden, passim*.

²³ Zie onder andere de opstelling van de SDAP ten opzichte van het katholieke idee van de 'bedrijfsraden': Van Meeuwen, *Lijden aan eenheid*, 164 vlg. L. J. Rogier, N. de Rooy, *In vrijheid herboren. Katholiek Nederland 1853-1953* (Den Haag, 1953) 636. P. de Rooy, 'Het zout in de pap. De verhouding tussen vrijzinnig-democraten en sociaal-democraten', in: www.ub.rug.nl/eldoc/dnpp/pp/pvda/1991vdb/h3.pdf, noot 26.

²⁴ Hoogenboom, *Standenstrijd en zekerheid*, 197 vlg.

²⁵ Zie hiervoor onder andere P. E. de Hen, *Actieve en re-actieve industriepolitiek in Nederland. De overheid en de ontwikkeling van de Nederlandse industrie in de jaren dertig en tussen 1945 en 1950* (Amsterdam, 1980).

TABEL 1 ENKELE VOORBEELDEN VAN SAMENWERKING TUSSEN DE RKSP EN DE SDAP IN EN BUITEN HET PARLEMENT, 1920-1930²⁶

Handelspolitiek (1922).

In de Commissie voor economische politiek — het belangrijkste adviesorgaan van de regering op het terrein van het economische beleid en de handelspolitiek, waarin alle belangrijke werkgeversorganisaties, vakbonden en politieke partijen zijn vertegenwoordigd — wordt gestemd over de vraag of de minister zonder voorafgaande toestemming van het parlement invoerverboden mag afkondigen. Voor een dergelijke bevoegdheid stemmen de katholieke werkgeversorganisatie ARKWV, de katholieke vakbonden, het sociaal-democratische NVV en de vertegenwoordigers van de SDAP en de RKSP. Hoewel de stemmen staken en de bevoegdheid er voorlopig niet komt, vormt de uitslag een doorbraak in het debat over de Nederlandse handelspolitiek, dat tot dan toe door het oude liberaal-economisch georiënteerde establishment werd gedomineerd.

Ziekteverzekering, voorstel-Wibaut (1923).

In de Hoge Raad van Arbeid steunen de katholieke en sociaal-democratische partijen en belangenorganisaties een voorstel van het raadslid F. M. Wibaut (SDAP) om de uitvoering van een toekomstige wettelijk verplichte ziekteverzekering louter aan publiekrechtelijke in plaats van aan privaatrechtelijke organen op te dragen. Hoewel de stemmen in de Hoge Raad staken, betekent de stemming een doorbraak in de langsepende strijd om de uitvoering van de sociale verzekeringen. De overeenstemming zal in 1928 uiteindelijk leiden tot de totstandkoming van de Ziektewet en een nieuwe uitvoeringsorganisatie voor de sociale verzekeringen.

Arbeidswet, motie-Schaper (1924).

In een motie spreekt het SDAP-Kamerlid J. H. A. Schaper uit dat de volledige toepassing van de Arbeidswet niet langer uitgesteld mag worden. De Arbeidswet was in 1919 door het parlement aangenomen, maar in de daaropvolgende jaren waren onderdelen van de wet (onder andere de arbeidsduur en de reikwijdte) onder invloed van de economische crisis opgeschort of ingeperkt. De motie krijgt steun van de RKSP en de SDAP en wordt derhalve aangenomen.

Salarissen overheidspersoneel, motie-Bulten (1926).

Het Tweede Kamerlid G. Bulten (RKSP) stelt voor de bezoldiging van rijkspersoneel en onderwijzers te verhogen. De SDAP-fractie en de meerderheid van de RKSP-fractie steunen de motie, die zo een meerderheid verkrijgt. Het kabinet-De Geer (1926-1929) weigert de motie echter uit te voeren.

Ambtenarenrecht, motie-Ter Laan (1926).

Het SDAP-Tweede Kamerlid J. ter Laan probeert met een motie het kabinet-De Geer te dwingen op zijn voornemen terug te komen om in een toekomstige ambtenarenwet niet alleen het 'formele recht' (de rechtspraak in ambtenarenzaken) te regelen, zoals het kabinet wil, maar ook het

²⁶ Bronnen: ziekteverzekering, werkloosheidsverzekering en invoering ziekteverzekering/uitvoering sociale verzekeringen: Hoogenboom, *Standenstrijd en zekerheid*, resp. 198-199 vlg. 235 en 203-217. Arbeidswet: L. Heerma van Voss, *De doodsklok voor den goeden ouden tijd. De achturendag in de jaren twintig* (Amsterdam, 1994) 62-63. Handelspolitiek: De Hen, *Industriepolitiek*, 27, 60-61 en 328 noot. Salarissen overheidspersoneel, ambtenarenrecht, leerplicht en verdeling radiozendtijd: Oud, *Jongste verleden*, resp. III, 105; IV, 86-87; III, 105, 239-241, 298-303 en IV, 229-244. Pachtkwestie: Oud, *Jongste verleden*, IV, 90-95 en 208-221; S. van der Woude, 'De discussie over het pachtvraagstuk in de Friese landbouworganisaties, 1919-1940', in: J. Frieswijk, e. a., ed., *Frieslands verleden verkend. Problemen, methoden en onderzoek met betrekking tot de Friese geschiedenis na 1750* (Leeuwarden, 1987) 170-191.

‘materiële recht’ (de omschrijving van de rechten en plichten van ambtenaren) te regelen. De motie wordt door een Kamermeerderheid van SDAP, RKSP en VDB aangenomen, maar het kabinet-De Geer legt de motie naast zich neer.

Leerplicht, motie-Suring (1926).

Het Tweede Kamerlid J. G. Suring (RKSP) stelt voor de zevenjarige leerplicht, die in 1924 uit een oogpunt van bezuiniging tot 1930 was opgeschort, vervroegd her in te voeren. De SDAP-fractie en de meerderheid van de RKSP-fractie steunen de motie, die zo een meerderheid verkrijgt. Het kabinet-De Geer komt daarop met een wetsvoorstel waarin de school- en gemeentebesturen worden verplicht in 1928 opnieuw een zevende klas in te richten. Het wetsvoorstel wordt door het parlement aangenomen.

Werkloosheidsverzekering, motie-Kuipers-Van den Tempel (1927).

De Tweede Kamerleden C. J. Kuiper (RKSP, tevens vakbondsvoorman) en J. van den Tempel (SDAP) komen met een gezamenlijke motie waarin het kabinet-De Geer wordt opgeroepen een wettelijk verplichte verzekering tegen werkloosheid tot stand te brengen. De motie wordt aangenomen, maar wetgeving wordt in 1929 onder andere vanwege de economische crisis op de lange baan geschoven.

Invoering ziekteverzekering/ uitvoering sociale verzekeringen, ziekwet (1928/1929).

De SDAP steunt in de Tweede en Eerste Kamer een ontwerp-wijziging-Ziekwet, dat grotendeels is gebaseerd op een voorstel van de katholieke vakbonden, boeren en werkgeversorganisaties. Dankzij de steun van de SDAP bereikt het ontwerp het *Staatsblad*, kan de Ziekwet-Talma na meer dan vijftien jaar worden ingevoerd en is de strijd rond de uitvoeringsorganisatie van de sociale zekerheid min of meer beslecht.

Verdeling radiozendtijd (1928-1930).

SDAP, RKSP en ARP steunen in 1928 het beleidsvoornemen van de kabinetten-De Geer en -Ruys de Beerenbrouck-III (1929-1933) om de radiozendtijd grotendeels onder de KRO, de VARA, de NCRV en de AVRO te verdelen. In 1930 steunen zij ook het uiteindelijke Zendtijdsbesluit van minister Van der Vegte, dat ondanks de felle oppositie van vooral de liberale partijen wordt aangenomen.

Pachtkwestie, amendement-Fleskens (1930).

In een amendement op het ontwerp-Pachtwet van het kabinet-De Geer stelt het Tweede Kamerlid A. N. Fleskens (RKSP) voor de pachters een ‘continuatierecht’ te geven. Dit houdt in dat zij het recht krijgen op verlenging van de pacht onder de oude voorwaarden en pachtprijs, dat door de rechter kan worden getoetst en afgedwongen. De fracties van de RKSP en de SDAP helpen het amendement aan een meerderheid. De wet wordt uiteindelijk door de Tweede Kamer aangenomen, maar door de Eerste Kamer verworpen. In 1932 gaat het parlement alsnog akkoord met een vrijwel identieke maar tijdelijke Crisispachtwet, die vijf jaar later in een permanente regeling wordt omgezet. De Pachtwet en vooral het continuatierecht leiden in de praktijk tot een belangrijke wijziging van de machtsverhouding tussen pachters en landbezitters.

3 De uiterste noodzaak: behoud van de katholieke politieke eenheid?

Verschillen in beginselen lijken voor de RKSP derhalve niet doorslaggevend te zijn geweest bij haar afwijzing van een coalitie met de SDAP. Maar waarom wees de partij een dergelijke coalitie in de jaren twintig en dertig dan wel van de hand? Volgens

de politicoloog R. Koole moet het antwoord op deze vraag worden gezocht in de interne verhoudingen in de RKSP: 'Het gedrag van de katholieke leiders moet ... begrepen worden vanuit een streven naar eenheid, geplaatst tegen de achtergrond van onzekerheid om de eenheid te bereiken.' Volgens Koole was Nolens' leer van de uiterste noodzaak ingegeven door een richtingstrijd die in het interbellum in de RKSP woedde. Geconfronteerd met een dreigende partijscheuring en de oprichting van enkele nieuwe katholieke partijen zou de partijleiding er volgens hem na 1922 voor hebben gekozen de coalitiepolitiek in dienst te stellen van een strategie gericht op het bijeenhouden van de katholieke partij c. q. gemeenschap, en om die reden een coalitiekabinet met de SDAP hebben afgewezen.²⁷

De richtingstrijd waar Koole hier op doelt, vond haar oorsprong in de jaren tachtig en negentig van de negentiende eeuw. De industrialisering, de landbouwcrisis en grote migratiestromen hadden in deze jaren geleid tot een aanhoudende sociale onrust in de steden, tot een snelle groei van de arbeidersbeweging en tot verhitte discussies in en buiten het parlement over de 'Sociale Kwestie.' In deze discussies ontstond gaandeweg een nieuwe tegenstelling in de Nederlandse politiek, naast de bestaande tegenstelling tussen confessionelen en vrijzinnigen: de tegenstelling tussen 'conservatieven' (of aanvankelijk: 'aristocraten') en 'democraten.' Het voert te ver de strijd tussen democraten en conservatieven, die in de periode ca. 1880-1940 in vooral de liberale en confessionele partijen woedde, hier geheel te beschrijven (zie hiervoor mijn boek *Standenstrijd en zekerheid. Een geschiedenis van oude orde en sociale zorg in Nederland* (2004)). Het volstaat er hier op te wijzen waar deze tegenstelling op gebaseerd was, wie tot beide kampen werden gerekend en hoe beide groepen over de verschillende politieke partijen waren verdeeld.

Bij de conservatieven ging het doorgaans om lieden die tot de zittende elite van bestuurders, ondernemers en politici, en veelal tot de 'aanzienlijke families', konden worden gerekend.²⁸ Zij verdedigden de bestaande maatschappelijke orde en de verdeling van macht, status en bezit waarop die orde was gebaseerd. Bij de democraten ging het daarentegen om een zeer gemêleerd gezelschap van onder meer vakbondsbestuurders, journalisten, intellectuelen en geestelijken. Hoewel zij zich allen als 'democraat' afficheerden, of door anderen als zodanig werden bestempeld, bestond onder hen weinig overeenstemming over de richting waarin het Nederlandse politieke stelsel zich diende te ontwikkelen, al stonden zij vrijwel allen enigerlei vorm van algemeen kiesrecht voor. Wat de democraten echter bond was een afkeer van de bestaande, nog altijd deels op standsverschillen gebaseerde maatschappelijke hiërarchie.

De strijd tussen conservatieven en democraten concentreerde zich in de praktijk dan ook op maatschappelijke terreinen, waarop de oude hiërarchie zich nog altijd deed gelden, zoals de sociale zorg, de sociaal-economische politiek en het kiesrecht. In 1892-1894 lag de tegenstelling zelfs ten grondslag aan de laatste grote partijscheuringen in de vooroorlogse parlementaire geschiedenis. Een voorstel van de sociaal-

²⁷ Koole, 'Uiterste noodzaak', 104.

²⁸ Zie voor een onderbouwing van deze stelling: Hoogenboom, *Standenstrijd en zekerheid*, onder andere 85-87.

liberale minister J. R. Tak van Poortvliet om het kiesrecht naar een groot deel van de lagere sociale klassen uit te breiden leidde toen tot ongekennde spanningen tussen democraten en conservatieven in de ARP en Liberale Unie, de val van het liberale kabinet-Van Tienhoven (1891-1894) en oprichting van twee nieuwe politieke partijen: de conservatief-liberale Bond van Vrije Liberalen (BVL) en de protestantse CHU.²⁹ Nadat in 1901 een groep van democraten uit de Liberale Unie trad en de VDB oprichtte, ontstond een partijpolitiek landschap dat tot de Tweede Wereldoorlog vrijwel ongewijzigd zou blijven.

In de geschiedschrijving worden de vooroorlogse politieke partijen in Nederland meestal gekarakteriseerd op basis van de tegenstelling tussen confessionelen en vrijzinnigen. Het is echter ook mogelijk de partijen te verdelen aan de hand van de tegenstelling tussen conservatieven en democraten, zoals ook toentertijd niet gebruikelijk was. Op basis van deze tegenstelling konden grofweg drie 'typen' partijen worden onderscheiden. In de periode 1901-1940 bestonden in de Nederlandse politiek twee overwegend 'conservatieve' partijen (de CHU en de BVL), twee uitgesproken 'democratische' partijen (de VDB en de SDAP) en drie partijen waarin conservatieven en democraten elkaar lange tijd in evenwicht hielden (de ARP, de Liberale Unie en de RKSP). In de Liberale Unie zou de strijd tussen conservatieven en democraten in de jaren tien uiteindelijk in het voordeel van de eersten worden beslecht, hetgeen in 1921 een fusie tussen de Unie en de BVL, en het ontstaan van de conservatieve Liberale Staatspartij 'De Vrijheidsbond' mogelijk maakte.³⁰

In de RKSP was de invloed van de democraten aanvankelijk zeer beperkt. Vlak na de eeuwwisseling verscheen in katholieke kring echter een groep van democraten, die haar standpunten veel zelfbewuster naar voren bracht dan tevoren en zich minder gelegen liet liggen aan het katholieke establishment dat tot dan toe de koers van de partij grotendeels had bepaald.³¹ In de Tweede Kamer kreeg de opmars van deze jonge democraten een krachtige impuls toen hun leider Nolens zich rond 1910 wist op te werken tot de nieuwe voorman van de katholieke fractie. In de daaropvolgende decennia ontpopte Nolens zich als een briljant en voorzichtig strateeg die de macht van de conservatieven in de katholieke partij langzaam maar zeker wist terug te dringen en de partij op den duur wist te bevrijden uit de 'impasse van conservatieve impotentie'.³²

Nolens wist zich gesteund door een groeiende achterban, in en buiten de katholieke Tweede Kamerfractie. Deze democratische achterban bestond aanvankelijk uit een groep van jonge priesters en intellectuelen, waarvan mannen als P. J. M. Aalberse, A. M. A. J. Ariëns en H. Poels de leiders waren. Via tijdschriften als het *Katholiek Sociaal Weekblad* en organisaties als de Katholieke Sociale Actie (KSA) probeerden zij het denken over de sociale kwestie in katholieke kring een impuls te geven. Belangrijk was ook hun steun aan de ontwikkeling van de katholieke arbeiders-

²⁹ *Ibidem*, 88-91.

³⁰ *Ibidem*, *passim*.

³¹ Zie bijvoorbeeld J. P. Gribling, *Willem Hubert Nolens 1860-1931. Uit het leven van een priesterstaatsman* (Assen, 1978) 110-111, 132-133 en *passim*. Rogier, De Rooy, *In vrijheid herboren*, 460 vlg.

³² *Ibidem*, 670 (citaat). Zie voor Nolens: Gribling, *Nolens*, en 'Nolens', in: *Biografisch woordenboek van Nederland* (Den Haag, 1979) I, 425-428.

beweging, de tweede poot van Nolens' democratische achterban.³³ Zo stonden enkele voormannen van de KSA in 1909 mede aan de wieg van het 'Bureau voor de r. k. vakorganisatie', de eerste echte landelijke katholieke vakorganisatie. De oprichting van het Bureau vond plaats ondanks het verzet van een deel van de bisschoppen en de katholieke conservatieven en werkgevers, die wilden vasthouden aan het primaat van de door hen gecontroleerde diocesane standsorganisaties, die losjes samenwerkten in de 'Federatie van diocesane r. k. volks- en werkliedenbonden.' Ondanks de tegenstelling tussen de Federatie, die vooral oog had voor het 'zedelijk leven' van de katholieke arbeiders, en het Bureau, dat zich op het eigenlijke vakbondswerk concentreerde, maakte de katholieke vakbeweging in de jaren tien een krachtige groei door, van 42.000 leden in 1910, naar 285.000 in 1920, oftewel ruim 20 procent van de georganiseerde arbeiders in Nederland. In 1924 gingen het Bureau en de Federatie op in het Rooms Katholieke Werkliedenverbond (RKWV).³⁴

De snelle ontwikkeling van de katholieke vakbeweging vond haar bekroning na de invoering van het algemeen kiesrecht en het systeem van proportionele representatie in 1917. Het nieuwe kiesstelsel dwong de leiding van de RKSP bij de kandidaatstelling voor de verkiezingen veel meer dan voorheen rekening te houden met de katholieke arbeiders. Na een harde strijd om de posities op de kandidatenlijsten slaagden de vakbonden er in 1918 in vijf zogenoemde 'kwaliteitszetels' in de RKSP-Tweede-Kamerfractie voor hun vertegenwoordigers te verwerven; een aantal dat goed was voor ongeveer 1/6 van het totaal aantal katholieke zetels en dat tot aan de Tweede Wereldoorlog ongewijzigd zou blijven. Door de komst van de vertegenwoordigers van de vakbonden naar het Binnenhof werd de democratische vleugel in de katholieke fractie, die tot dan toe vooral uit intellectuelen en geestelijken had bestaan, zowel in kwantitatief als in kwalitatief opzicht aanzienlijk versterkt.³⁵

De versterking van de democratische vleugel leek begin jaren twintig aanvankelijk te leiden tot een substantiële koerswijzing van de RKSP in het parlement. Zo distantieerde een deel van de katholieke Tweede Kamerfractie zich onder invloed van de democratische vleugel in de jaren 1920-1922 verschillende malen openlijk van de bezuinigingen op het sociale beleid, die de confessionele kabinetten-Ruys de Beerenbrouck-I en -II (1918-1922 en 1922-1925) wilden doorvoeren. In 1923 bracht een tiental katholieke democraten het kabinet zelfs opzettelijk ten val over de zogenaamde

³³ Rogier, De Rooy, *In vrijheid herboren*, 474 vlg. Nolens zelf stond mede aan de wieg van verschillende lokale vakbonden in de Limburgse mijnstreek. Ariëns wierp zich veelal met succes op als de beschermheer van de Twentse katholieke arbeiders in hun verzet tegen de plaatselijke textielbaronnen. H. Erens, 'Dr. Nolens en de Mijnstreek', en C. J. Kuiper, 'Dr. Nolens en de katholieke arbeidersbeweging', in: P. J. M. Aalberse, e. a., *Dr. Nolens* (Utrecht, 1927) 73-77 respectievelijk 81-103. Rogier, De Rooy, *In vrijheid herboren*, 460-461.

³⁴ Het betreft hier de ledenaantallen van de Federatie en het Bureau samen. J. Roes, ed., *Katholieke vakbeweging. Studies over KAB en NKV in de economische en politieke ontwikkeling van Nederland na 1945* (Baarn, 1985) 41-42. Over de ontwikkeling van de katholieke vakbonden: Van Meeuwen, *Lijden aan eenheid*, 57-63.

³⁵ *Ibidem*, 134-152. Duynstee, 'Katholieke Tweede-Kamerfractie', 104.

Vlootwet.³⁶ Deze opstelling van de democraten leidde tot groeiend verzet van de conservatieven in de RKSP-Tweede-Kamerfractie en in het partijbestuur, dat in deze jaren nog grotendeels door de conservatieven werd gedomineerd.

Koole plaatst de geboorte van de leer van de uiterste noodzaak in deze periode. Hij wijst daarbij op de verheviging van de richtingenstrijd in deze periode en op de oprichting van twee nieuwe katholieke partijen als uitvloeisel daarvan: de conservatieve Nieuwe Katholieke Partij (NKP) en de democratische Rooms-Katholieke Volkspartij (RKVP). Vooral de oprichting van de NKP leidde in de partijtop tot de nodige paniek, omdat zij vlak voor de Tweede Kamerverkiezingen van 1922 plaatsvond en de nieuwe partij leek te kunnen rekenen op een tamelijk grote aanhang. De oprichting van de NKP was volgens Koole dan ook een van de belangrijkste aanleidingen tot de aanvaarding van de anti-socialistenmotie in 1922 en de leer van de uiterste noodzaak in 1925. Door een coalitie met de SDAP uit te sluiten trachtte men de aanhangers van de NKP, die over het algemeen voor voortzetting van de coalitie en tegen rooms-rode samenwerking waren, te verleiden tot een terugkeer naar de RKSP.³⁷

Koole's interpretatie van de uiterste noodzaak is echter gebaseerd op een analyse van de gebeurtenissen in een tamelijk beperkte periode, de jaren 1922-1925, terwijl de katholieken de leer van de uiterste noodzaak tot aan de Tweede Wereldoorlog hanteerden. De jaren 1922-1925 waren naar mijn opvatting echter niet representatief voor de interne ontwikkelingen in de RKSP in de periode er na. Na 1922 bleek namelijk al snel dat het gevaar van het uiteenvallen van de RKSP door de katholieke leiding zwaar was overschat. Bij de verkiezingen van 1922 wist de NKP geen enkele zetel te bemachtigen en in de daaropvolgende jaren stierf de partij een stille dood. Niet veel beter verging het de democratische RKVP, die eveneens in 1922 van de RKSP was afgesplitst. In 1925 wist de partij bij de Tweede Kamerverkiezingen welgeteld één zetel te bemachtigen. Vier jaar later verdween de partij uit de Tweede Kamer.³⁸

De belangrijkste oorzaak voor het geringe succes van beide afsplitsers was de wijze waarop het episcopaat tegen hen en hun potentiële kiezers optrad. Binnenskamers oefenden de bisschoppen grote druk uit op de leiding van beide partijen om hun oppositie te beëindigen en naar de RKSP terug te keren. En via de media en de lokale geestelijkheid dreigden zij de potentiële kiezers op allerlei manieren buiten de katholieke gemeenschap te sluiten, onder meer via onthouding van de sacramenten.³⁹

³⁶ De Vlootwet moest de weg vrijmaken voor de bouw van een marinevloot ter bescherming van Nederlands-Indië. Onder de tien democratische katholieke Kamerleden die tegen de Vlootwet stemden waren vier vakbondsbestuurders, twee vertegenwoordigers van de katholieke onderwijzers en twee Michaëlisten (zie verderop in de tekst). Zie onder andere *ibidem*, 114. H. J. G. Beunders, *Weg met de Vlootwet! De maritieme bewapeningspolitiek van het kabinet-Ruys de Beerenbrouck en het succesvol verzet daartegen in 1923* (Bergen (N.H.), 1984) 123-128. Oud, *Jongste verleden*, II, 107-137. Puchinger, *Colijn en het einde van de coalitie*, II, 29, 54 en 511.

³⁷ De NKP kwam voort uit de zogenoemde 'actie-Van Cranenburgh.' Zie onder andere Van Meeuwen, *Leiden aan eenheid*, 182-185. Koole, 'Uiterste noodzaak', 102-107.

³⁸ Van Meeuwen, *Lijden aan eenheid, passim*. De RKVP bleef na 1925 meedoen aan de Tweede-Kamerverkiezingen, maar slaagde er alleen in 1933 in nogmaals een zetel te bemachtigen. Oud, *Honderd jaren*, 435.

³⁹ Zie voor de druk op de leiding van beide partijen onder andere: Van Meeuwen, *Leiden aan eenheid*. Voor de druk op potentiële kiezers: *ibidem*, 257-260.

Dit machtige wapen konden de bisschoppen op den duur echter niet vrijelijk en naar eigen inzicht hanteren. In de loop van de jaren twintig wist de top van de RKSP de bisschoppen er van te overtuigen dat het de politieke leiding van de katholieken was die over politieke onderwerpen besliste. Zo gaf Nolens de bisschoppen na hun open brief over rooms-rode samenwerking in 1921 (zie boven) direct te verstaan dat zij zich niet ongevroegd met politieke zaken dienden te bemoeien.⁴⁰ Een jaar later noemde Nolens in zijn slotrede tot de Algemene Vergadering van de RKSP als een van de voorwaarden voor de totstandkoming van een rooms-rode coalitie ‘dat de gehele katholieke Kamerclub van de noodzakelijkheid overtuigd zij’, waarmee hij indirect aangaf dat het de politieke en niet de geestelijke leiding van de katholieken was die deze beslissing eventueel zou nemen. Deze opvatting werd door vrijwel de gehele partijtop gedragen.⁴¹ In het vervolg zou het episcopaat zich alleen over politieke zaken uitspreken, wanneer de leiding van de RKSP daarmee instemde of daar nadrukkelijk om vroeg.⁴² Zo werd het bisschoppelijk gezag op dit punt tot een belangrijk politiek wapen in handen van de RKSP-leiding tegen concurrenten in katholieke kring en tegen kiezers die de partij de rug dreigden toe te keren. Hoe effectief dit wapen was bleek ook in de jaren dertig, toen de bisschoppen op verzoek van de RKSP-top het stemmen op de NSB aan katholieken verbood en zo een massale oversteek van katholieke kiezers in vooral Limburg wisten te voorkomen.⁴³

Kooles stelling dat de leer van de uiterste noodzaak gebaseerd was op angst voor het uiteenvallen van de RKSP is dus wellicht houdbaar voor de jaren 1921-1925, maar niet voor de periode er na. Uit het lot van de NKP en de RKVP bleek dat de katholieke leiding over machtige wapens beschikte om de politieke eenheid van de katholieken in stand te houden en deze wapens ook daadwerkelijk gebruikte wanneer dat nodig was — en met succes. Hoewel na 1925 nog enkele pogingen werden ondernomen om een nieuwe katholieke partij van de grond te krijgen, zou geen enkele daarvan er in slagen een aanhang van enige betekenis te verwerven.

⁴⁰ Van Meeuwen, *Lijden aan eenheid*, 179.

⁴¹ Een uitzondering vormde een kleine groep katholieke conservatieven rond partijvoorzitter A. I. M. J. baron van Wijnbergen. De rest van de partijtop steunde Nolens' opvatting. Dit gold in ieder geval voor Aalberse, Van Schaik, Goseling, de leiders van de katholieke vakbonden, maar ook voor Ruys en Koolen, die toch tamelijk dicht bij de conservatieven rond Van Wijnbergen stonden. Puchinger, *Colijn en het einde van de coalitie*, II en III, *passim*. Van Meeuwen, *Lijden aan eenheid*, 192, 320-321 en *passim*. Toen de bisschop van Haarlem, mgr. J. Aengenent, zich in 1928 openlijk uitsprak voor herstel van de confessionele coalitie, reageerde het partijbestuur dan ook met een publieke verklaring waarin dergelijke politieke interventies werden afgewezen. *Ibidem*, 298-299.

⁴² Zie bijvoorbeeld J. Bank, ‘Beheersing en beheersbaarheid van het katholieke volksdeel’, in: P. W. Klein, G. J. Borger, *De jaren dertig. Aspecten van crisis en werkloosheid* (Amsterdam, 1979) 228-236. Dit sloot vanzelfsprekend informele bemoeienis niet uit. Soms kwam die bemoeienis ongevroegd, maar soms werd zij bewust gezocht. Zo liet bijvoorbeeld fractieleider Aalberse zich in de crisis rond de Bezuinigingswet in 1935 uitgebreid adviseren door zijn oude vriend Aengenent. Zie de briefwisseling tussen Aalberse en J. Witlox in de zomer van 1935. KDC, Archief-Aalberse, inv. nr. 1230.

⁴³ Bank, ‘Beheersing en beheersbaarheid van het katholieke volksdeel’.

4 De doorbraak van de katholieke democraten

Er is echter nog een reden waarom Kooles interpretatie van de uiterste noodzaak slechts ten dele houdbaar is. Zijn stelling is gebaseerd op de observatie dat de RKSP gedurende de gehele periode waarin de leer van de uiterste noodzaak werd toegepast werd verscheurd door de interne tegenstelling tussen conservatieven en democraten. Deze observatie is naar mijn opvatting onjuist. In de jaren na 1922 verdween de tegenstelling tussen conservatieven en democraten in de RKSP juist gaandeweg naar de achtergrond, simpelweg omdat de eens invloedrijke conservatieve stroming in de RKSP in vrij korte tijd werd gereduceerd tot een lastig, maar klein en machteloos gezelschap. Voor deze ontwikkeling waren twee oorzaken aan te wijzen.

De eerste oorzaak voor het machtsverlies van de katholieke conservatieven was de breuk halverwege de jaren twintig met een oude bondgenoot: de katholieke werkgevers. Deze werkgevers hadden vanaf het begin van de strijd rond de sociale kwestie aan de zijde van katholieke conservatieven gestaan. Voor hen vormden de conservatieven een machtige bondgenoot in hun strijd tegen de opkomende katholieke vakbeweging. Daarnaast waren de voormannen van de katholieke werkgevers in deze periode nog voornamelijk afkomstig van boven de grote rivieren en, net als een groot deel van de katholieke conservatieven, via zakenbanden gelieerd aan het oude economische establishment in de handel, scheepvaart en zakenwereld, met wie zij een voorkeur voor vrijhandel en liberaal-economisch principes deelden.

Na de Eerste Wereldoorlog kwam de leiding van de katholieke werkgevers, die vanaf 1915 formeel waren verenigd in de Algemeene Rooms-Katholieke Werkgevers-vereening (ARKWV), echter in handen te liggen van de katholieke fabrikanten uit Brabant en Limburg. De belangen van deze fabrikanten, die meestal van bescheiden afkomst waren, verschilden aanmerkelijk van die van de 'Hollandse' katholieke ondernemers. Omdat zij vooral voor de binnenlandse markt produceerden was de economische politiek van vrijhandel en staatsonthouding, die de Nederlandse overheid vanaf het midden van de negentiende eeuw op voorspraak van de ondernemers in de handel, scheepvaart en zakenwereld voerde, voor hen uiterst schadelijk. Om die reden streefden de katholieke fabrikanten naar een wijziging van de Nederlandse handelspolitiek in protectionistische richting en staatssteun voor de industrie. Toen begin jaren twintig bleek dat zij voor dit standpunt niet hoefden te rekenen op de steun van de conservatieven in de RKSP, gingen zij zich gaandeweg oriënteren op de democraten in de partij, die over het algemeen wel te vinden waren voor een hervorming van het economische beleid.⁴⁴

De tweede oorzaak voor het machtsverlies van de katholieke conservatieven was de verdere opmars van de katholieke democraten in de RKSP. Nu afscheiding van de RKSP door het effectieve ingrijpen van de bisschoppen niet langer een serieuze optie was, richtten zij zich na 1922 meer en meer op machtsvorming in de RKSP en op een hervorming van de belangrijkste partijorganen. Door middel van de oprichting van

⁴⁴ Zie voor de katholieke fabrikanten: Hoogenboom, *Standenstrijd en zekerheid*, met name 125-126 en 203-208. Voor de toenadering tussen katholieke werkgevers en vakbonden op het punt van de handelspolitiek: Van Meeuwen, *Lijden aan eenheid*, 172-174.

democratische studieclubs, de zogenaamde St. Michaëlsverenigingen, probeerden de democraten een einde te maken aan de autoritaire wijze waarop de partij volgens hen door 'enkele aristocraten' (zij doelden daarmee vooral op de groep conservatieven die het partijbestuur domineerden) werd geleid en aan de conservatieve koers die de RKSP volgens hen in het parlement voer.⁴⁵

De rebellie van de Michaëlisten kreeg een serieus karakter toen zij in 1924 tot de oprichting van een landelijke organisatie besloten, die vervolgens welbewust de confrontatie met de partijtop zocht. Na een korte machtsstrijd stemde de leiding van de RKSP uiteindelijk in met een tamelijk vergaande democratisering van de partij. In 1925 werden de statuten herzien en de organisatie van de partij hervormd waardoor de leden meer invloed kregen op de kandidaatstelling voor de Tweede Kamerverkiezingen en de samenstelling van het partijbestuur.⁴⁶ Als uitloeiing hiervan werden in de daaropvolgende jaren de conservatieven in het partijbestuur geleidelijk aan door exponenten van de democratische vleugel verdrongen. Direct na de hervorming van de partij werd de conservatieve partijvoorzitter A. I. M. J. baron van Wijnbergen tot aftreden gedwongen. Hij werd vervangen door de meer gematigde Ruys de Beerenbrouck, die op zijn beurt in 1929 plaats maakte voor Goseling, een van de leiders van de katholieke democraten. Tegen die tijd waren ook de andere conservatieven uit het partijbestuur verdwenen, zodat dit in 1929 vrijwel uitsluitend uit personen bestond die tot de democratische vleugel van de partij werden gerekend.⁴⁷

Ook in de katholieke Tweede Kamerfractie liet de democratisering van de partij haar sporen na. In de jaren na 1925 verdwenen verschillende invloedrijke katholieke conservatieven, die vaak decennialang deel hadden uitgemaakt van de fractie, van het politieke toneel. Hun plaats in de fractie werd overgenomen door afgevaardigden van democratische huize.⁴⁸ Deze geleidelijke machtsverschuiving leidde rond 1925 tot een ware metamorfose van de RKSP in het parlement. Na decennia van relatieve passiviteit en volgzzaamheid ontpopte de partij zich tot een assertieve groepering die daadwerkelijk gebruik durfde te maken van de politieke macht waarover zij als grootste partij in het parlement kon beschikken. Niet alleen weigerde de partij nog langer haar medewerking te verlenen aan de straffe bezuinigingspolitiek die de coalitie sinds het begin van de jaren twintig voerde, tevens groeide in katholieke kring de afkeer van

⁴⁵ Gribling, *Nolens*, 144-150, zie voor het citaat 144.

⁴⁶ Zie voor de opkomst van de St. Michaëlsverenigingen en de democratisering van het partijbestuur: S. Schmiermann, 'Prof. dr. J. A. Veraart (1886-1955). Een recalcitrant katholiek democraat', *Jaarboek Katholiek Documentatie Centrum 1990* (Nijmegen, 1990) 122-142, met name 126-127. J. van Merriënboer, 'Mr. C. M. J. F. Goseling. Parlements lid, partijvoorzitter, fractievoorzitter van de RKSP en minister van justitie in de jaren dertig', *ibidem*, 97-121, met name 98-100. Van Meeuwen, *Lijden aan eenheid*, 275-290. Gribling, *Nolens*, 144-150. Rogier, De Rooy, *In vrijheid herboren*, 634-638.

⁴⁷ In 1929 bestond het RKSP-partijbestuur uit C. M. J. F. Goseling, M. van Hout, A. J. M. Leesberg, De Bruyn, J. W. Mols, F. Teulings en H. A. M. T. Kolfshoten. De samenstelling van het RKSP-partijbestuur: *Parlement en kiezer* (1930).

⁴⁸ Dit laatste gold onder meer voor Van Wijnbergen (lid sinds 1904), Koolen (lid sinds 1905), A. B. G. M. van Rijkevorsel (lid sinds 1916) en jhr. A. F. O. M. van Sasse van IJsselt (lid met onderbreking sinds 1901). Hoogenboom, *Standenstrijd en zekerheid*, Bijlage 1.

samenwerking met de behoudende ARP en CHU in een coalitiekabinet snel. Toen het kabinet-Colijn-I in 1925 over de gezantschapskwestie struikelde grepen de katholieke democraten de kans om de coalitie definitief ten grave te dragen en de koers van de partij en van de Nederlandse overheid in democratische richting te verleggen. Toch weigerde de partij te kiezen voor de kortste weg naar democratische hervormingen, een coalitie met de democraten van de SDAP en eventueel die van VDB. Waarom?

5 De democratische paradox

In paragraaf 2 van dit artikel heb ik betoogd dat beginselen nauwelijks een rol speelden bij de weigering van de RKSP om met de SDAP in een kabinet samen te werken. Deze constatering was echter niet geheel correct. Beginselen speelden bij deze weigering wel een rol, maar op een andere wijze dan bijvoorbeeld Daudt betoogt. In paragraaf 2 heb ik geconstateerd dat de RKSP onder normale omstandigheden wel degelijk bereid was om met de SDAP in een kabinet samen te werken, dat wil zeggen: in een extraparlamenteair, maar niet in een parlementair kabinet. Voor dit onderscheid leek een belangrijke reden te bestaan.

In de jaren twintig en dertig gold in het Nederlandse parlement het gebruik dat samenwerking in een parlementaire coalitie gepaard ging met de ondertekening van een 'regeringsprogram' door de Tweede-Kamerfracties van de deelnemende partijen. In dit program werden de beleidsvoornemens voor de komende kabinetsperiode opgesomd en werd een uiteenzetting gegeven van datgene wat de deelnemende partijen bond. Indien de RKSP derhalve zou toetreden tot een parlementair kabinet met de SDAP zou ze door de ondertekening van een program expliciet moeten toegeven dat de beginselen waarop de partij was gebaseerd zich wel degelijk lieten verenigen, of in ieder geval niet strijdig waren met de beginselen van de SDAP. Voor de katholieke eenheid zou een dergelijke erkenning ernstige consequenties kunnen hebben. Het zou voor sommigen in de katholieke gemeenschap aanleiding kunnen zijn om een overstap naar de sociaal-democratische organisaties te overwegen — en tegen een dergelijke dreiging zou het wapen dat eerder met succes tegen potentiële afsplitsers en uittreeders was gebruikt niet kunnen worden ingezet. Hoe kon de katholieke geestelijkheid potentiële katholieke aanhangers van de SDAP immers dreigen met sancties, wanneer de katholieke leiding zelf met de SDAP samenwerkte en expliciet erkende dat de beginselen van de SDAP niet per se strijdig waren met die van de katholieken?

In zekere zin speelde een dergelijk gevaar natuurlijk telkens wanneer de RKSP een parlementaire regeringscoalitie aanging met andere politieke partijen. De decennialange samenwerking met ARP en CHU in de confessionele (en tot 1925 parlementaire) coalitie was echter minder problematisch, omdat de drie partijen expliciet op verschillende en deels tegengestelde religies waren gebaseerd, hetgeen in de praktijk electorale concurrentie nagenoeg uitsloot. Belangrijker was echter dat de sociale samenstelling van het electoraat van beide confessionele partijen aanzienlijk verschilde van die van de RKSP. Daar waar de CHU haar kiezers vooral onder de hogere standen

vond en de ARP onder boeren, middenstanders en onderwijzers, visten RKSP en SDAP voor een belangrijk deel in dezelfde electorale vijver van arbeiders.

Opvallend genoeg waren het in de late jaren tien de leiders van de katholieke vakbonden die het meest gecharmeerd waren van een coalitie met de SDAP. Na de revolutiepoging van Troelstra in 1918 verdween dit enthousiasme, maar onder invloed van de economische crisis en de bezuinigingspolitiek van de kabinetten-Ruys de Beerenbrouck-I en -II in de jaren na 1920 gingen er in katholieke vakbondskringen toch weer stemmen op om samenwerking met de SDAP serieus te overwegen. Deze houding verdween echter definitief toen de SDAP vanaf het begin van de jaren twintig pogingen ondernam om 'in te breken' in Limburg, een van de belangrijkste bastions van de RKSP en de katholieke vakbonden. Tot grote schrik van de katholieke vakbondsleders wist de SDAP bij de Tweede Kamerverkiezingen van 1925 in steden als Heerlen, Maastricht en Kerkrade bijna eenderde van de stemmen te behalen.⁴⁹ In de jaren na 1925 waren het dan ook de vakbondsvertegenwoordigers in de RKSP-Tweede-Kamerfractie die zich het meest tegen een coalitie van hun partij met de SDAP verzetten. Bij deze afwijzing van een rooms-rode coalitie speelden voor hen beginselen naar eigen zeggen nauwelijks een rol, maar waren concurrentieoverwegingen doorslaggevend.⁵⁰

Ook voor veel andere leden van de katholieke Tweede-Kamerfractie lijkt een verschil in beginselen uiteindelijk niet doorslaggevend te zijn geweest bij hun afwijzing van een coalitie met de SDAP. Dit gold voor leidende katholieke democraten als Veraart, Van Schaik en Goseling, maar opvallend genoeg ook voor fractieleider Nolens. Het is zelfs niet onwaarschijnlijk dat voor Nolens in de jaren 1924-1925 samenwerking met de SDAP in een parlementaire coalitie nog een serieuze optie was, zoals ook katholieke conservatieven en sommige politici buiten de RKSP vermoedden.⁵¹ Bij de Algemene Beschouwingen van 1924 nodigde Nolens de SDAP en andere niet-confessionele partijen zelfs expliciet uit serieus na te denken over samenwerking met de RKSP na de verkiezingen van 1925, waarbij hij een achttal punten opsomde, die wat betreft de katholieken in het regeringsprogramma van een dergelijke coalitie zouden moeten worden opgenomen: geen verdere versoepeling van de echtscheiding, bescher-

⁴⁹ Van Meeuwen, *Lijden aan eenheid*, 154-194 en 256-261. Rogier, De Rooy, *In vrijheid herboren*, 662-663.

⁵⁰ Zie bijvoorbeeld vakbondsvoorman C. J. Kuiper in de beslissende RKSP-fractievergadering over Marchants verzoek. Notulen van de RKSP-Kamerclub van 30 november 1925 (KDC, Archief-RKSP) inv. nr. 108.

⁵¹ *Ibidem*. Voor het wantrouwen van de conservatieve katholieken ten aanzien van Nolens onder andere: Puchinger, *Colijn en het einde van de coalitie*, II, 418 noot 39. In een verslag van een onderhoud met Colijn vlak nadat de formatie-Marchant was mislukt, schrijft H. C. Dresselhuys (de leider van de Vrijheidsbond in de Tweede Kamer) dat hij vermoedde 'dat Nolens in 't diepst van zijn hart een samenwerking met SDAP wel wilde, doch eerst de zogenoemde 'uiterste noodzakelijkheid' door de feiten openbaar gedemonstreerd wilde zien. De gedachte ligt voor de hand, dat deze wel zou willen, dat één of meer zakenkabinetten of minderheidskabinetten na enkele maanden ten val kwamen, om dan te constateren, dat de 'uiterste noodzakelijkheid' gebleken was.' Ook Colijn leek dat niet onwaarschijnlijk. 'De uiterste noodzaak volgens Colijn en Dresselhuys. Fragment uit dagboekantekeningen over de kabinetscrisis in 1925', *Jaarboek van het Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen 1986*, 118-123, zie voor dit citaat 120.

ming van het openbaar (!) onderwijs, evenwicht op de staatsbegroting, belastingverlaging voor de ‘minvermogenen’, financiële steun voor grote gezinnen, steun aan de Volkenbond, vermindering van de bewapening en bevordering van de cao’s.⁵² Dit waren eisen waarover met de SDAP vermoedelijk wel te praten viel — het waren in ieder geval geen eisen (met uitzondering wellicht van de eerste eis) die vanwege strijdigheid met haar beginselen door de SDAP direct zouden worden afgewezen.

Toen de katholieke Tweede-Kamerfractie een jaar later een besluit moest nemen over het verzoek van formateur Marchant om tot een democratische coalitie toe te treden, wees de fractie dit verzoek echter van de hand. Zij deed dit niet, omdat het ontwerp-regeringsprogramma dat Marchant de katholieken voorlegde in strijd zou zijn met de katholieke beginselen. Een dergelijke argumentatie zou voor de buitenwereld ook volstrekt ongeloofwaardig zijn geweest, omdat het merendeel van de punten van dit programma in het verkiezingsprogramma van de RKSP was terug te vinden of nauw aansloot bij de recente stellingname van de partij in het parlement. Het programma stelde de RKSP zelf de vervulling in het vooruitzicht van een aantal lang gekoesterde wensen, die zij in de coalitie met de ARP en CHU nooit had kunnen verwezenlijken.⁵³ De RKSP-fractie wees Marchants verzoek echter af omdat zij intern tot de conclusie kwam dat toetreding tot een democratische coalitie de eenheid van het katholieke volksdeel in gevaar kon brengen: ‘Men diende de rooms-katholieke vakbeweging niet in de steek te laten door een samengaan met Stenhuis, de man [voorzitter, MH] van het NVV.’ Naar buiten toe werd echter het beeld opgehouden dat de katholieken samenwerking om principiële redenen afwezen. In een brief aan Marchant en in een perscommuniqué herhaalde Nolens dat ‘diepere beginselen’ een coalitie met de SDAP

52 Letterlijk zei Nolens dat zijn partij, indien de voortzetting van de confessionele coalitie onmogelijk zou blijken, zou ‘overwegen met welke groep of groepen ... samenwerking praktisch mogelijk zou zijn’, waarbij hij geen enkele partij ‘a priori’ wilde uitsluiten. Vervolgens: ‘Misschien stellen de eventuele gegadigden er prijs op, om te vernemen hoe ik mij een programma voor de naaste toekomst denk’, waarna hij de in de tekst genoemde eisen opsomde. *Handelingen*, 1924-1925, II, 562-567 (19 november 1924), zie voor de citaten 565, de opsomming 565-567.

53 Over het programma dat Marchant voorstelde werd in de beslissende RKSP-fractievergadering echter niet of nauwelijks gesproken. Notulen van de RKSP-Kamerclub van 30 november 1925 (KDC, Archief-RKSP, inv. nr. 108). Het ontwerp-programma van Marchant bestond uit de volgende zestien punten: 1) verhoging van de ambtenarsalarissen, 2) handhaving van de verdedigingsbelasting, 3) reorganisatie van en bezuiniging op de departementen, 4) uitbreiding van de werkverschaffing voor werklozen, 5) het ter discussie stellen van de zelfstandigheid van het Nederlandse leger, 6) overleg met België over wijziging van het Tractaat, 7) handhaving van het gezantschap bij de paus, 8) wijziging van het huwelijksgoederenrecht ten gunste van de vrouw, 9) openstelling van sommige publieke functies voor de vrouw, 10) bescherming van de autonomie van de gemeenten, 11) onderzoek naar een goedkopere toepassing van de onderwijs-pacificatie, zonder principiële aantasting daarvan, 12) herinvoering van het zevende leerjaar, 13) inkrimping van het leger, 14) reorganisatie van de posterijen en Rijkswaterstaat, 15) uitbreiding van de sociale zekerheid, 16) hervorming van het koloniale beleid (onder andere meer vrijheid voor de katholieke missie). Puchinger, *Colijn en het einde van de coalitie*, II, 456-457. Waarschijnlijk zouden alleen de punten 8 en 9 bij de katholieken op bezwaren stuiten. Zie onder andere ‘Rooms-Katholiek Staatsprogramma’ en ‘Program van actie 1925’ in: *Parlement en kiezer* (Den Haag, 1926-1927) 116-119 en 130-131. Zie voor de opstelling van de katholieken in de Tweede Kamer ten aanzien van een aantal van de genoemde punten: Tabel 1 in dit artikel.

in de weg stonden en dat een samengaan alleen ‘in uiterste noodzaak’ zou worden overwogen.⁵⁴

De woorden ‘diepere beginselen’ lijken voor de katholieken, kortom, vooral een frase te zijn geweest, die andere overwegingen moest verhullen. Zij werden uitgesproken in een periode waarin verschillen in beginselen tussen RKSP en SDAP hun praktische betekenis grotendeels hadden verloren, waarin de programmatische overeenstemming tussen beide partijen steeds groter werd en waarin het verzet van de katholieke conservatieven in de RKSP tegen een rooms-rode coalitie grotendeels was verdwenen. Door de matiging van de SDAP en de doorbraak van de katholieke democraten in de RKSP was halverwege de jaren twintig — voor iedereen zichtbaar — een alternatief ontstaan voor de machteloze confessionele kabinetten: een rooms-rode coalitie, die in staat moest worden geacht een aantal langsepende kwesties, die voor de arbeidersaanhang van beide partijen van grote betekenis waren, tot een oplossing te brengen. Maar samenwerken met de sociaal-democraten konden de katholieken niet, omdat dit zou kunnen leiden tot een uittocht van de katholieke arbeiders naar de SDAP, waartegen de katholieke leiding niets kon beginnen.

In die zin weerspiegelde Nolens’ leer van de uiterste noodzaak niet een nog altijd bestaande tegenstelling tussen de RKSP en de SDAP, maar juist een akelige ‘democratische paradox’: naarmate de RKSP in de jaren twintig verder opschoof in democratische richting werd de vorming van een democratische coalitie met de SDAP voor de katholieken steeds voor-de-hand liggender en urgenter, maar tegelijkertijd vanuit strategisch oogpunt steeds gevaarlijker en onaantrekkelijker. Deze democratische paradox zou de katholieke partij gedurende het interbellum blijven achtervolgen en de totstandkoming van een democratisch coalitie in de weg staan.

6 *Naar een rooms-rode coalitie*

Met de uitsluiting van een democratische parlementaire coalitie was het dilemma waarvoor de RKSP-leiding zich geplaatst zag echter niet volledig verdwenen. Een uittocht van katholieke arbeiders naar de SDAP werd door de uitsluiting op korte termijn wellicht voorkomen, maar om de arbeidersaanhang ook op langere termijn te binden was het noodzakelijk dat er voortgang werd geboekt op beleidsterreinen die voor deze aanhang belangrijk waren. De oplossing die de RKSP, en meer in het bijzonder Nolens, voor dit dilemma koos was even logisch als briljant. Nu in de voorbije jaren was gebleken dat met de ARP en CHU op deze terreinen geen voortgang was te boeken, brak de RKSP in 1925 definitief met de confessionele coalitie en stuurde zij aan op de vorming van een extraparlamenteair kabinet, waaraan geen enkele partij in het parlement was gebonden, dus ook de katholieke niet. Daarmee koos de RKSP voor de minst problematische oplossing van de democratische paradox: een coalitie met de SDAP werd voorkomen, terwijl de partij voldoende vrijheid behield om een aantal urgente kwesties tot een oplossing te brengen, desnoods in samenwerking met

⁵⁴ Puchinger, *Colijn en het einde van de coalitie*, II, 452-455, zie voor het citaat 452.

de sociaal-democraten.⁵⁵ Deze strategie zou de RKSP tot diep in de jaren dertig blijven volgen: tot aan 1937 waren alle kabinetten waaraan de RKSP deelnam extraparlamentair.

Aanvankelijk bleek de nieuwe strategie van de katholieken tamelijk succesvol. In de eerste jaren na het einde van de coalitie konden dankzij de onafhankelijke opstelling en actieve inzet van de katholieken een aantal langslpende kwesties tot een oplossing worden gebracht, of belangrijke stappen worden gezet in de richting van een oplossing. De belangrijkste van deze kwesties was de organisatie van de sociale verzekeringen. In 1928 ontwierpen de katholieke werkgevers en vakbonden een nieuwe blauwdruk voor de uitvoeringsorganisatie van de Ziektewet, die niet veel later met steun van de SDAP in het parlement in wetgeving werd omgezet. Daarmee doorbraken de katholieken en sociaal-democraten de jarenlange impasse rond de sociale verzekeringswetgeving en legden zij de basis voor de verdere uitbouw van de sociale zekerheid.⁵⁶

De politieke strategie van informele samenwerking met de sociaal-democraten vergde een omzichtig optreden van de katholieken in het parlement én in eigen gelederen. Voorkomen moest worden dat de andere partijen in het kabinet te zeer tegen de haren werden ingestreken, terwijl tegelijkertijd bij de achterban van de partij niet de idee mocht ontstaan dat de SDAP een aanvaardbare partner was. Deze taak was RKSP-leider Nolens wel toevertrouwd. Door behendig manoeuvreren wist hij in de tweede helft van de jaren twintig in de Tweede Kamer samen met de SDAP (en soms ook de VDB) een aantal doorbraken te forceren op enkele belangrijke politieke terreinen, zonder daarbij echt de schijn te wekken dat de RKSP bewust de steun van de sociaal-democraten zocht (zie Tabel 1).

Na de dood van Nolens in 1931 werd de strategie min of meer voortgezet door de nieuwe katholieke fractieleider in de Tweede Kamer, Aalberse. Maar anders dan Nolens bleek Aalberse niet in staat om de voordelen van deze strategie ten volle te benutten: 'Aalberse miste de nuchter-rationele beheersing van de politieke situatie, welke Nolens' leiding had gekenmerkt', aldus F. J. F. M. Duynstee.⁵⁷ Dit bleek vooral toen de katholieken vanaf 1933 mede verantwoordelijk werden voor het harde bezuinigingsbeleid van het extraparlamentaire kabinet-Colijn-II, dat was samengesteld uit ministers van ARP, CHU, RKSP, VDB en de Vrijheidsbond. Hoewel het grootste deel van de katholieke fractie fel gekant was tegen dit beleid, lukte het Aalberse niet om op beslissende momenten het kabinet via parlementaire druk en informele beïnvloeding tot een koerswijziging te dwingen. Evenmin durfde hij het aan om informele samenwerking met de sociaal-democraten in het parlement te zoeken, omdat dit vrijwel zeker niet door Colijn zou worden getolereerd. Het resultaat was dat de katholieke fractie in de Tweede Kamer kabinetten bleef steunen, die het eigenlijk het liefste zag verdwijnen.

⁵⁵ Oud, *Jongste verleden*, III, 67-81. Gribling, *Nolens*, 243-246. In de Tweede Kamer gaf Nolens eenmaal openlijk toe dat dit de uiteindelijke reden voor de keuze van de katholieken voor een extraparlamentair kabinet was en dat de partij wanneer dat nodig was informele samenwerking met de SDAP in de Kamer niet zou schuwen. Zie bijvoorbeeld *Handelingen*, 1930-1931, II, 581 (18 november 1930). Zie ook Duynstee, 'Katholieke Tweede Kamerfractie', met name 106-107 en 119 noot 1.

⁵⁶ Hoogenboom, *Standenstrijd en zekerheid*, 215-217.

⁵⁷ Duynstee, 'Katholieke Tweede Kamerfractie', 122-123.

Deze onmacht leidde in de RKSP tot toenemende spanningen. In de Tweede Kamerfractie eisten vooral de vertegenwoordigers van de katholieke vakbonden en werkgevers een veel daadkrachtiger optreden van de fractieleiding tegen het beleid van het kabinet-Colijn. In de zomer van 1933 sloten de katholieke belangenorganisaties zelfs buiten de partijleiding om een gezamenlijk akkoord over een min of meer samenhangend alternatief voor het crisisbeleid.⁵⁸

Maar in plaats van het crisisbeleid te herzien haalden Colijn en zijn ministers dit nog verder aan door de indiening in april 1935 van de eerder genoemde ontwerp-Bezuinigingswet. Het ontwerp kwam het kabinet op een storm van kritiek te staan van de katholieke organisaties, die van de RKSP-fractie in de Tweede Kamer een afwijzing van de kabinetsplannen eisten.⁵⁹ Ook in de fractie zelf deed de Bezuinigingswet de balans doorslaan in het voordeel van de tegenstanders van samenwerking met Colijn. In de zomer van 1935 zegde de fractie, tegen de zin van Aalberse, het vertrouwen op in het kabinet-Colijn en stuurde zij aan op de vorming van een democratische coalitie met de SDAP.⁶⁰

Een democratische coalitie kwam er ook dit keer niet. Na de val van het kabinet-Colijn kreeg Aalberse van de koningin de opdracht een kabinet te formeren, maar de katholieke fractieleider gaf deze opdracht na enkele dagen alweer terug. Behalve de SDAP bleek geen enkele partij bereid toe te treden tot een democratische coalitie en alleen met de sociaal-democraten in een kabinet durfde Aalberse zelf niet. Bij gebrek aan een alternatief keerde het kabinet-Colijn (onder de naam 'Colijn-III') een week na zijn val weer terug en zagen de katholieken zich gedwongen de Bezuinigingswet te accepteren.⁶¹

Na het fiasco rond de Bezuinigingswet en de mislukte formatie van een democratische coalitie was het lot van Aalberse als partijleider min of meer bezegeld. Na een opstand in de partij werd hij in het voorjaar van 1936 door zijn fractiegenoten weggepromoveerd naar het voorzitterschap van de Tweede Kamer en vervangen door C. M. J. F. Goseling.⁶² Hoewel Goseling in de jaren twintig een van de belangrijkste pleitbezorgers was geweest van samenwerking met de SDAP, wees ook hij de totstandkoming van een rooms-rode coalitie tijdens zijn fractievoorzitterschap telkens van de hand. Bij deze weigering beriep ook Goseling zich op Nolens' leer van de uiterste noodzaak, al leek hij tevens te beseffen dat de oplossing voor de democratische paradox van zijn voorganger niet langer werkte. Nu interne druk op Colijn c. s. geen effect bleek te sorteren en informele samenwerking met de SDAP door Colijn niet werd toegestaan,

⁵⁸ *Ibidem*, 121-128. De Rooy, *Werklozenzorg*, 124. De Hen, *Industriepolitiek*, 163.

⁵⁹ Voor het verzet in de RKSP-fractie tegen de Bezuinigingswet: *Ibidem*, 176-178. Voor de Bezuinigingswet en de behandeling daarvan in het parlement: Wittert van Hoogland, *Parlementaire geschiedenis*, II, 184-232.

⁶⁰ De Rooy, *Werklozenzorg*, 140. Oud, *Jongste verleden*, V, 223.

⁶¹ *Ibidem*, V, 225-226. Puchinger, *Colijn en het einde van de coalitie*, III, 318-337. Duynstee, 'Katholieke Tweede Kamerfractie', 131. Wittert van Hoogland, *Parlementaire geschiedenis*, II, 210-222.

⁶² E. Janssen, 'De Rooms Katholieke Staatspartij en de crisis', *Archief voor de geschiedenis van de katholieke kerk in Nederland* (Nijmegen, 1976) 39-79, zie voor deze passage 64-69. Duynstee, 'Katholieke Tweede Kamerfractie', 130-132. Zie voor Goseling: *Biografisch woordenboek van Nederland*, I, 206-207. Van Merriënboer, 'Goseling'.

koos Goseling na de verkiezingen van 1937 voor een andere strategie om het regeringsbeleid in de door de katholieken gewenste richting om te buigen. Bij de formatie van 1937 weigerde Goseling nog langer met de conservatieve Vrijheidsbond samen te werken en wist hij de ARP en de CHU onder dreiging van een samenwerking met de SDAP tot enkele belangrijke concessies te dwingen. Zo werden de voornaamste katholieke wensen ten aanzien van de sociaal-economische politiek expliciet opgenomen in het regeringsprogramma en werd een aantal uitgesproken democratische katholieken op vitale departementen benoemd. Belangrijker was echter dat Goseling de ARP en de CHU wist te dwingen tot de vorming van een parlementair kabinet, een kabinet derhalve met een gezamenlijk programma waaraan de fracties van de deelnemende partijen in de Tweede Kamer waren gebonden.⁶³

De nieuwe strategie van de katholieken bleek echter niet of nauwelijks te werken en het kabinet-Colijn-IV hield het dan ook slechts twee jaar uit. In die periode werd het voortdurend geteisterd door pogingen van met name Colijn om onder de in het regeringsprogramma gemaakte afspraken uit te komen. Uiteindelijk viel het kabinet in het voorjaar van 1939 over een poging van Colijn om de werkloosheidspolitiek van de katholieke minister C. J. M. Romme te torpederen. De poging was voor de katholieken het sein definitief met Colijn te breken.⁶⁴ Na een bizar intermezzo, waarin Colijn tevergeefs probeerde de steun van de Tweede Kamer te krijgen voor zijn vijfde kabinet, een zakenkabinet zonder katholieke ministers, stemde de RKSP toe in de vorming van het kabinet-De Geer-II — een extraparlamenteair meerpartijkabinet, waarin naast katholieken, vrijzinnig-democraten, christelijk-historischen en antirevolutionairen voor het eerst in de Nederlandse geschiedenis ook sociaal-democratische ministers waren opgenomen.⁶⁵ Strikt genomen hield de RKSP daarmee vast aan de leer van de uiterste noodzaak, maar intern was de top van de partij toen reeds tot de conclusie gekomen dat men met Nolens' leer diende te breken en akkoord moest gaan met de totstandkoming van een parlementair rooms-rood kabinet.⁶⁶ Na de Tweede Wereldoorlog zouden breed samengestelde parlementaire coalities, waarvan de katholieken en sociaal-democraten de kern vormden, de Nederlandse politiek voor lange tijd domineren.

⁶³ Puchinger, *Colijn en het einde van de coalitie*, III, 485-548. J. Bosmans, *Romme. Biografie 1896-1946* (Utrecht, 1991) 262-263.

⁶⁴ *Ibidem*, 344. Van Merriënboer, 'Goseling', 116-117. Puchinger, *Colijn en het einde van de coalitie*, III, 859-906.

⁶⁵ Zie voor de perikelen rond het kabinet-Colijn-V: *Ibidem*, III, 907-1009. Oud, *Jongste verleden*, V, 154-155. Zie voor de formatie van het kabinet-De Geer-II: *Ibidem*, V, 159-178. Puchinger, *Colijn en het einde van de coalitie*, III, 1010-1096.

⁶⁶ Het kabinet was extraparlamenteair omdat vooral De Geer dit wenste. *Ibidem*, III, 943-1095.

De neerslag van een jubileumjaar: VOC 2002

FEMME S. GAASTRA

Een stapel boeken. Dat rest van de manifestaties, tentoonstellingen, congressen, debatten en collegecycli, die georganiseerd waren in het jaar 2002, toen werd herdacht, gevierd, betreurd of stilgestaan bij het feit dat in 1602 de Verenigde Oostindische Compagnie was opgericht. De faciliterende rol van de Stichting 'Viering 400 jaar VOC' heeft veel van die manifestaties ondersteund en mede mogelijk gemaakt. Tegelijkertijd heeft het jaar kritiek opgeroepen, niet slechts omdat het woord viering verkeerd viel, maar ook omdat een kritische herbezinning op het verleden gevraagd werd en ook daaraan is in 2002 in discussie en debat aandacht gegeven. De belangstelling voor de VOC is natuurlijk al gedurende lange tijd van verschillende kanten gevoed, bijvoorbeeld door de replica's van de *Batavia* en de *Amsterdam*. Die belangstelling kwam in 2002 opnieuw tot uiting, en de vele publicaties over (aspecten van) de geschiedenis van de VOC wijzen daar natuurlijk ook op. Wat heeft nu de schriftelijke neerslag van dit jubileumjaar opgebracht?

Vier tentoonstellingen en vier boeken

Het ligt voor de hand om deze bespreking te beginnen met het boek dat op de omslag meldt het 'Nationaal Jubileumboek' te zijn: *De kleurrijke wereld van de VOC*. Dit boek, onder redactie van Els Jacobs en Leo Akveld, verscheen bij de 'Nationale Jubileumexpositie' die onder dezelfde titel in de maritieme musea in Amsterdam en Rotterdam werd gehouden. 'Verschijnen bij' is natuurlijk iets anders dan 'catalogus van.' In het boek treffen we dan ook lang niet alle objecten aan die in de expositie waren tentoongesteld. Na een korte inleiding valt het boek in twee delen uiteen: 'Azië in Europa' en 'De VOC in Azië'. Daarbinnen zijn vervolgens enkele thema's gekozen. In het eerste deel zijn dat het gebruik van Aziatische producten (specerijen, thee, textiel) in Europa en de verbreiding van kennis over Azië. Voor deel twee is gekozen voor een indeling naar de voornaamste gebieden waar de VOC actief was.

Bij een beoordeling van het boek moet worden bedacht dat het gemaakt is voor een breed publiek. Er zijn geen noten in de tekst en de toelichting bij de afgebeelde voorwerpen is beknopt — afbeelding en toelichting bij elkaar mochten kennelijk niet meer dan één pagina in beslag nemen. Hoe summier die toelichting soms is trof me bijvoorbeeld bij de afbeelding van het fraaie zwaard en schild van Japans lakwerk, dat (in ieder geval het zwaard) door 'de VOC' aan de VOC-dienaar Joan van Leenen was gegeven als beloning voor zijn succesvol optreden als gezant aan het Perzische hof. 'Door de VOC' is toch wel te vaag in een boek dat over die VOC gaat. Beloonden de Heren Zeventien hem daarmee? Was het de Hoge Regering in Batavia, die tot de